

ПОДОЛАННЯ МЕТАФІЗИКИ ЛОГІЧНИМ АНАЛІЗОМ МОВИ^{*}

Рудольф Карнап

1. Вступ.
2. Значення слова.
3. Метафізичні слова без значення.
4. Смысл речення.
5. Метафізичні псевдоречення.
6. Безсмысленість усієї метафізики.
7. Метафізика як вираження життєвого почуття.

1. Вступ

Від грецьких скептиків до емпіриків 19-го століття було багато *противників метафізики*. Характер їхніх занепокоєнь дуже відрізнявся. Одні оголошували вчення метафізики *хибним*, бо воно суперечило досвідному знанню. Інші вважали її просто *невизначеною* (*ungewiß*), оскільки її питання виходять за межі людського знання. Багато антиметафізиків заявляли, що займатися метафізичними питаннями *марно*; незалежно від того, чи можна на них відповісти, чи ні, не варто ними перейматися; слід повністю присвятити себе практичним завданням, які щодня постають перед активною людиною!

^{*}Переклад виконаний за виданням: Carnap R. Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. *Erkenntnis*. 2. Bd. 1931. S. 219-241.

Завдяки розвитку *сучасної логіки* стало можливим дати нову і більш точну відповідь на питання про істинність (Gültigkeit) і виправданість метафізики. Дослідження «прикладної логіки» або «епістемології», які ставлять перед собою завдання з'ясувати шляхом логічного аналізу пізнавальний зміст наукових речень, і у такий спосіб значення слів («понять»), що фігурують у цих реченнях, призводять до одного позитивного й одного негативного результату. Позитивний результат досягається у сфері емпіричної науки; прояснюються окремі поняття різних наукових галузей; [220]* демонструється їхній формально-логічний і теоретико-пізнавальний взаємозв'язок. У сфері *метафізики* (включаючи всю філософію цінностей і науку про норми) логічний аналіз призводить до негативного результату, який полягає в тому, що *удавані* (vorgeblichen) *речення цієї сфери є абсолютно безсмысленими*. У такий спосіб досягається радикальне подолання метафізики, яке ще не було можливим із попередніх антиметафізичних позицій. Щоправда, подібні думки вже можна знайти в деяких більш ранніх міркуваннях, наприклад, номіналістичного характеру; але їхнє рішуче впровадження стало можливим лише сьогодні, після того, як інструментарій логіки набув необхідної гостроти завдяки розвитку, якого вона зазнала за останні десятиліття.

Коли ми говоримо, що так звані речення метафізики є *безсмысленими*, ми використовуємо це слово в найбільш строгому сенсі. У нестрогому сенсі ми іноді називаємо речення або питання безсмысленими, якщо його постановка є геть марною (наприклад, питання: «Яка середня вага тіла людей у Відні, чий телефонний номер закінчується на “3”»); або речення, яке є очевидно хибним (наприклад, «у 1910 році у Відні було 6 мешканців»), або речення, яке є не лише емпірично, але й логічно хибним, тобто суперечливим (наприклад, «Кожна з осіб А і В старша за іншу на 1 рік»). Такі речення, навіть якщо вони марні або хибні, усе одно є осмысленими, бо лише осмыслені речення можна розділити на (теоретично) марні та немарні, істинні та хибні. Натомість *безсмысленим* у строгому сенсі є ряд слів, який взагалі не утворює речення в межах певної, заданої мови. Трапляється, що такий ряд слів виглядає на перший погляд так, ніби він є реченням; у такому випадку ми називаємо його *псевдореченням*. Наша теза тепер стверджує, що логічний аналіз викриває *удавані речення метафізики як псевдоречення*.

*Тут і далі по тексту перекладу в квадратних дужках позначено номер сторінки, що відповідає тексту оригінального видання. — *Прим. пер.*

Мова складається з лексики та синтаксису, тобто із запасу слів, які мають значення, і правил побудови речень; ці правила вказують, як із різних видів слів можна утворювати речення. Відповідно, є два види псевдоречень: або в них зустрічається слово, яке лише помилково сприймається як таке, що має значення, або слова, що зустрічаються, мають значення, але поєднані з порушенням правил синтаксису так, що не містять смислу. Ми побачимо на прикладах, [221] що в метафізиці зустрічаються псевдоречення обох типів. Пізніше нам необхідно буде розглянути підстави для нашого твердження, що вся метафізика складається з таких псевдоречень.

2. Значення слова

Якщо слово (у певній мові) має значення, то зазвичай також кажуть, що воно позначає «поняття»; якщо ж тільки здається, що слово має значення, а насправді воно його не має, ми говоримо про «псевдопоняття». Як пояснити виникнення такого поняття? Хіба кожне слово не вводиться в мову лише для того, щоб виразити щось певне, так що воно від самого початку має певне значення? Як у традиційній мові можуть існувати слова без значень? Утім, спочатку кожне слово (за рідкісними винятками, приклади яких ми наведемо пізніше) має значення. У процесі історичного розвитку слово часто змінює своє значення. Й іноді трапляється так, що слово втрачає своє старе значення, не набуваючи нового. Так виникає псевдопоняття.

У чому ж полягає *значення слова*? Які умови мають бути дотримані для слова, щоб воно набуло значення? (Чи ці умови явно сформульовані, як у випадку з деякими словами та символами сучасної науки, чи існують за мовчазною згодою, як у випадку з більшістю слів традиційної мови, для наших міркувань не є важливим). По-перше, має бути зафіксований *синтаксис* слова, тобто спосіб, у який воно зустрічається в найпростішій формі речення, у якій воно може зустрічатися; ми називаємо цю форму його *елементарним реченням*. Елементарною формою речення для слова «камінь» є, наприклад, «х є каменем»; у реченнях цієї форми на місці «х» стоїть будь-яке позначення з категорії речей, наприклад, «цей діамант», «це яблуко». По-друге, для елементарного речення S слова, про яке йдеться, необхідно дати відповідь на таке питання, яке ми можемо сформулювати по-різному:

1. З яких речень *виводиться* S і які речення виводяться з S?
2. За яких умов S є *істинним*, а за яких — *хибним*? [222]
3. Як можна *перевірити* S?

4. Який *смысл* має S?

(1) є правильним формулюванням; формулювання (2) пристосоване до способу вираження логіки, (3) — до способу вираження теорії пізнання, (4) — філософії (феноменології). Вітгенштейн показав, що те, що філософи мають на увазі під (4), схоплюється через (2): *смысл* речення полягає в його критерії істинності. [(1) є «металогічним» формулюванням; детальний виклад металогіки як теорії синтаксису та *смыслу*, тобто відношення вивідності, буде наданий пізніше в іншому місці].

Для багатьох слів, і зокрема для переважної більшості всіх слів науки, можна вказати значення через зведення до інших слів («конституювання»,* означення). Наприклад: ««Членистоногі» — тварини, що мають зчленоване тіло, зчленовані кінцівки і хітиновий покрив тіла». Це дає відповідь на поставлене вище питання для елементарної форми речення слова «членистоногий», а саме для форми речення «річ x є членистоногим»; визначається, що речення цієї форми має виводитись із засновків форми «x — тварина», «x має зчленоване тіло», «x має зчленовані кінцівки», «x має тіло, вкрите хітином», і, навпаки, кожне з цих речень має виводитись із цього речення. За допомогою цих визначень щодо вивідності (інакше кажучи, щодо критерію істинності, способу перевірки, *смыслу*) елементарного речення про «членистоногого» встановлюється значення слова «членистоногий». У такий спосіб кожне слово мови зводиться до інших слів і, зрештою, до слів, що зустрічаються в так званих «реченнях спостереження», або «протокольних реченнях». Саме через це зведення слово набуває свого значення.

Питання про зміст і форму перших речень (протокольних речень), яке поки що не знайшло остаточної відповіді, можна взагалі залишити осторонь нашої дискусії. У теорії пізнання зазвичай кажуть, що перші речення покликаються на «дане», але немає згоди щодо питання, що слід називати даним. Іноді вважають, що речення про дане говорять про найпростіші чуттєві та емоційні якості (наприклад: «тепле», «синє», «радість» тощо); інші схиляються до думки, що перші речення говорять про загальні переживання та відношення подібності між ними; ще одна точка зору полягає в тому, що перші речення також говорять про речі. Попри розбіжності в цих поглядах, очевидно,

* «Конституювання», або «конструювання» — методологія побудови багаторівневої структури понять, які крок за кроком за допомогою означень виводяться з певних вихідних понять. Ця методологія представлена Р. Карнапом у його роботі «Логічна побудова світу» (1928). — *Прим. пер.*

що ряд слів [223] має значення лише тоді, коли встановлені його відношення вивідності з протокольних речень, незалежно від того, чим по суті є ці протокольні речення; і так само слово має значення лише тоді, коли речення, у яких воно може зустрічатися, можна звести до протокольних речень.

Оскільки значення слова визначається його критерієм (інакше кажучи, відношеннями вивідності його елементарного речення, умовами його істинності, способом його перевірки), то не можна, встановивши критерій, ще й вирішувати, що ми хочемо «мати на увазі» під цим словом. Не можна повідомляти менше, ніж критерій, щоб слово набуло чіткого значення; але не можна повідомляти і більше, ніж критерій, бо все інше визначається ним. Значення імпліцитно міститься в критерії; залишається лише зробити його явним.

Уявімо, наприклад, що хтось створює нове слово «бабічне» і стверджує, що існують речі, які є бабічними, і речі, які не є бабічними. Для того, щоб з'ясувати значення цього слова, ми запитаємо автора цього слова про критерій: Як у конкретному випадку встановити, чи є певна річ бабічною, чи ні? Тепер спочатку припустимо, що респондент не дає відповіді; він каже, що для бабічності не існує ніяких емпіричних ознак. У такому випадку ми не будемо вважати вживання цього слова допустимим. Якщо ж, незважаючи на це, той, хто використовує це слово, скаже, що існують бабічні й не бабічні речі, просто для бідного, обмеженого розуму людини залишається вічною таємницею, які речі є бабічними, а які ні, ми будемо вважати це порожньою балаканиною. Але, можливо, він запевнятиме нас, що під словом «бабічне» він щось має на увазі. Утім, із цього ми дізнаємося лише про психологічний факт, що він пов'язує з цим словом якісь ідеї та почуття. Але це не надає слову ніякого значення. Якщо для нового слова не встановлено жодного критерію, то речення, у яких воно зустрічається, нічого не говорять, вони є лише псевдореченнями.

Далі, припустимо, що встановлено критерій для нового слова, наприклад, «бебічне», а саме, нехай речення: «Ця річ є бебічною», — буде істинним тоді і тільки тоді, коли ця річ є чотирикутною. (При цьому для наших міркувань не має значення, чи цей критерій нам вказано явно, чи ми встановлюємо його, спостерігаючи, у яких випадках слово вживається ствердно, а в яких — заперечно). [224] Тут ми скажемо: слово «бебічне» має те саме значення, що й слово «чотирикутне». І вважатимемо неприпустимим, якщо ті, хто вживає це слово, скажуть нам, що вони «мають на увазі» щось інше, ніж «чотирикутне»; що кожна чотирикутна річ справді є також бебічною і навпаки, проте це

лише через те, що чотирикутність є видимим вираженням безічності, але остання є таємною властивістю, яку навіть неможливо сприйняти. Ми заперечимо, що тільки-но тут встановлено критерій, також встановлено, що «безічне» означає «чотирикутне», і що більше немає ніякої свободи «мати на увазі» під цим словом те чи те.

Коротко підсумуємо результат наших міркувань. Нехай « a » — це будь-яке слово, а « $S(a)$ » — елементарне речення, у якому воно зустрічається. Достатня та необхідна умова для того, щоб « a » мало значення, може бути подана в будь-якому з наступних формулювань, які, по суті, говорять про одне й те саме:

1. Відомі *емпіричні характеристики* для « a ».
2. Встановлено, з яких протокольних речень « $S(a)$ » може бути виведене.
3. Встановлені *умови істинності* для « $S(a)$ ».
4. Відомий спосіб *перевірки* « $S(a)$ ».¹

3. Метафізичні слова без значення

Щодо багатьох слів метафізики тепер стає очевидним, що вони не відповідають щойно сформульованій умові, і що вони, таким чином, не мають значення.

Візьмемо як *приклад* метафізичний термін «*принцип*» (зокрема як принцип буття, а не як принцип пізнання або аксіома). Різні метафізики дають відповідь на питання про те, що є (вищим) «принципом світу» (або «речей», «буття», «сущого»), наприклад: вода, число, форма, рух, життя, дух, ідея, несвідоме, дія, благо і таке інше. Щоб відшукати значення слова «принцип» у цьому метафізичному питанні, ми повинні запитати метафізиків, за яких умов речення [225] форми « x є принципом y » має бути істинним, а за яких хибним; інакше кажучи: ми питаємо про ознаки або про дефініцію слова «принцип». Метафізик відповідає приблизно так: « x є принципом y » має означати « y походить з x », «буття y ґрунтується на бутті x », « y складається з x » або подібне. Але ці слова є багатозначними та невизначеними. Вони часто мають чітке значення; наприклад, ми говоримо про річ

¹ Про логічну й теоретико-пізнавальну концепцію, на якій ґрунтується наш виклад, але якої тут можна лише побіжно торкнутися, див: Вітгенштейн, Логіко-філософський трактат, 1922. Карнап, Логічна побудова світу, 1928. Вайсман, Логіка, мова, філософія. (У процесі підготовки).

або процес y , що вона/він «походить» з x , коли ми спостерігаємо, що речі або процеси типу x часто або завжди супроводжуються речами або процесами типу y (каузальний зв'язок у смислі закономірної послідовності). Але метафізик говорить нам, що він має на увазі не це емпірично встановлюване відношення; адже тоді його метафізичні тези були б простими реченнями про досвід такого ж роду, як у фізиці. Слово «походити» не повинно тут мати значення часової послідовності й умовного зв'язку, яке це слово зазвичай має. Але для жодного іншого значення не наводиться ніякого критерію. Отже, удаваного метафізичного значення, яке слово тут, на відміну від емпіричного значення, повинно мати, взагалі не існує. Якщо ми згадаємо первинне значення слова «принцип» («*principium*») (і відповідного грецького слова «*ἀρχή*»), то помітимо, що тут наявний той самий перебіг розвитку. Це слово явно позбавлене первинного значення «початок»; воно вже не повинне означати перше в часі, але перше в іншому, специфічно метафізичному відношенні. Проте критерії для цього «метафізичного відношення» не наводяться. В обох випадках слово позбавили його попереднього значення, не давши йому нового; від слова залишається порожня оболонка. Різні уявлення з більш раннього періоду, коли це слово мало значення, усе ще чіпляються до нього за асоціацією; вони пов'язуються з новими уявленнями та почуттями через контекст, у якому це слово тепер уживається. Але через це слово не набуває значення; і воно залишається позбавленим значення й надалі, доки не буде знайдено спосіб його перевірки.

Інший приклад — це слово «*Бог*». У випадку з цим словом, окрім варіантів його вживання в межах кожної зі сфер, ми повинні розрізняти використання мови в трьох різних випадках або історичних періодах, які, утім, перетікають один в одного в часі. У *міфологічному* вживанні слово має [226] чітке значення. Цим словом (або його аналогами в інших мовах) іноді позначають тілесних істот, які царюють десь на Олімпі, на небі чи в підземному світі, і які наділені силою, мудрістю, добром і щастям більш або менш повною мірою. Іноді це слово також позначає душевно-духовних істот, які, хоча й не мають тіла, подібного до людського, але все ж проявляються в речах чи процесах видимого світу, а отже, можуть бути виявлені емпірично. На відміну від цього, у *метафізичному* вживанні «*Бог*» позначає щось надемпіричне. Це слово явно позбавляється значення тілесної істоти, або духовної істоти, яка перебуває в якомусь тілі. І оскільки йому не надається ніякого нового значення, воно залишається без значення. Утім, часто здається, що слову «*Бог*» надається також

метафізичне значення. Але дефініції, які надаються, виявляються під час ближчого розгляду псевдодефініціями; вони зводяться або до логічно недопустимих поєднань слів (про які буде йтися далі), або до інших метафізичних слів (наприклад: «першопочаток», «абсолют», «безумовне», «незалежне», «самостійне» і т. ін.), але в жодному випадку не до умов істинності його елементарного речення. Для цього слова не виконується навіть перша вимога логіки, а саме вимога вказати його синтаксис, тобто форму його вживання в елементарному реченні. Елементарне речення повинне було б мати тут форму «*x* є богом»; але метафізик або повністю відкидає цю форму, не надавши іншої, або, якщо він її приймає, не вказує синтаксичну категорію змінної *x*. (Категоріями, наприклад, є: тіло, властивості тіл, відношення між тілами, числа та ін.).

Між міфологічним і метафізичним вживанням слова «Бог» знаходиться *теологічне вживання*. Тут немає власного значення, натомість відбувається коливання між двома іншими типами застосуваннями. Деякі теологи мають чітке емпіричне (тобто в нашій термінології «міфологічне») поняття Бога. У цьому випадку псевдоречення відсутні; але недолік для теолога полягає в тому, що за такого тлумачення теологічні речення є емпіричними реченнями і тому підлягають розгляду емпіричною наукою. В інших теологів чітко простежується метафізичне використання мови. У третіх використання мови незрозуміле, [227] чи тому, що вони іноді дотримуються цього, іноді того слововжитку, чи тому, що вони оперують виразами, які не є чітко зрозумілими та коливаються між двома способами використання мови.

Так само як розглянуті приклади «принцип» і «Бог», більшість інших *специфічно метафізичних термінів не мають значення*, наприклад: «ідея», «абсолют», «безумовне», «нескінченне», «буття суцього», «несуще», «річ сама по собі», «абсолютний дух», «об'єктивний дух», «сутність», «буття-в-собі», «буття-в-собі-і-для-себе», «еманація», «маніфестація», «відокремлення», «Я», «не-Я» та ін. Ці вирази нічим не відрізняються від слова «бабічне» в попередньому прикладі. Метафізик говорить нам, що емпіричні умови істинності не можуть бути надані; якщо він додає, що все ж таки щось «має на увазі» під цим словом, то ми знаємо, що йдеться лише про супутні уявлення та почуття, через які слово, проте, не набуває жодного значення. Метафізичні удавані речення, які містять такі слова, не мають смислу, нічого не означають, є лише псевдореченнями. Пізніше ми розглянемо, як можна пояснити їхню історичну появу.

4. Смысл речення

Досі ми розглядали псевдоречення, у яких зустрічається слово, що не має значення. Але існує ще інший тип псевдоречень. Вони складаються зі слів, що мають значення, але скомпоновані з цих слів таким у такий спосіб, що зрештою ніякого смислу не утворюється. Синтаксис мови визначає, які словосполучення допустимі, а які недопустимі. Але граматичний синтаксис природних мов не завжди виконує завдання відкидання безсмыслених словосполучень. Візьмемо для прикладу такі два ряди слів:

1. «Цезар є “4”»,
2. «Цезар є простим числом».

Ряд слів (1) побудований синтаксично неправильно; синтаксис вимагає, щоб на третьому місці стояв не сполучник, а предикат, тобто іменник (з артиклем) або прикметник. Синтаксично правильно побудованим є, наприклад, ряд слів «Цезар є полководцем»; це осмыслений ряд слів, справжнє речення. Але так само синтаксично правильно побудованим є ряд слів (2), оскільки він має ту ж саму граматичну форму, що й зазначене вище речення. А втім, (2) є [228] безсмысленим. «Просте число» — це властивість чисел; її не можна ні приписати людині, ні заперечити відносно неї. Оскільки (2) виглядає як речення, але не є реченням, нічого не означає, не виражає жодного стану справ, який має місце чи не має місця, то ми називаємо цей рядок слів «псевдореченням». Через те, що граматичний синтаксис не порушений, спочатку легко можна припуститися помилкової думки, що ми тут все ж маємо справу з реченням, хоча й хибним. Проте «а є простим числом» хибне тоді і тільки тоді, коли «а» ділиться на натуральне число, яке не є «а» або «1»; очевидно, що тут неможливо підставити «Цезар» замість «а». Цей приклад був обраний таким чином, щоб було легко помітити безсмысленість; у деяких метафізичних так званих реченнях не так легко виявити, що вони є псевдореченнями. Те, що у звичайній мові можна створити безглуздий ряд слів, не порушуючи правил граматики, свідчить про те, що, з погляду логіки, граматичний синтаксис є недостатнім. Якби граматичний синтаксис повністю відповідав логічному синтаксису, то ніякі псевдоречення не могли б виникнути. Якби граматичний синтаксис розрізняв не тільки такі частини мови, як іменники, прикметники, дієслова, сполучники та ін., але й проводив би в межах цих частин мови певні розмежування, яких вимагає логіка, то жодні псевдоречення не могли б бути утворені. Наприклад, якби іменники граматично розбивалися на декілька частин мови, залежно

від того, чи вони позначають властивості тіл, чи чисел тощо, то слова «полководець» і «просте число» відносилися б до граматично різних частин мов, і (2) було б так само лінгвістично неправильним, як і (1). Отже, у правильно побудованій мові всі безсміслені ряди слів були б подібні до прикладу (1). Тим самим вони б уже певною мірою автоматично виключалися за допомогою граматики; тобто, щоб уникнути безсмісленості, треба було б звертати увагу не на значення окремих слів, а на частину мови, до якої вони належать («синтаксичну категорію», наприклад: річ, властивість речі, відношення між речами, число, властивість числа, числові відношення і т. ін.). Якщо наша теза про те, що речення метафізики є псевдореченнями, правильна, то в логічно коректній мові метафізику не можна було б виразити. Звідси випливає велике філософське значення для завдання побудови логічного синтаксису, над яким зараз працюють логіки. [229]

5. Метафізичні псевдоречення

Тепер ми наведемо кілька прикладів метафізичних псевдоречень, у яких особливо яскраво помітно, що порушується логічний синтаксис, хоча історично-граматичний синтаксис зберігається. Ми вибираємо кілька речень із того метафізичного вчення, яке сьогодні має найбільший вплив в Німеччині²

«Дослідженню підлягає тільки суще і більше — *ніщо*; лише суще і далі — *ніщо*; одне-єдине суще, а поза ним — *ніщо*. Як справи з цим *ніщо*? — Чи існує *ніщо* тільки тому, що є ні, тобто заперечення? Або навпаки? Існує заперечення та ні тільки тому, що існує *ніщо*? — Ми стверджуємо: *ніщо* первинніше за ні та заперечення. — Де ми шукаємо *ніщо*? Як ми знаходимо *ніщо*? — Ми знаємо *ніщо*. — Страх виявляє *ніщо*. — Чого і чому ми боялися й було «власне» — *ніщо*. І справді: саме *ніщо* — як таке — було там. — Як справи з *ніщо*? — *Ніщо* саме себе *ніщить*».

Щоб показати, що можливість утворення псевдоречень базується на логічному дефекті мови, ми пропонуємо наведену нижче схему. Речення у стовпчику I є як граматично, так і логічно бездоганими, тобто осмисленими. Речення у стовпчику II (за винятком В3) граматично повістю аналогічні тим, що у I. Форма речень ПА (як

² Наступні цитати (курсив з оригіналу) взяті з: *М. Гайдел'єр*, Що таке метафізика? 1929. Ми могли б з таким самим успіхом взяти уривки з будь-якого іншого з численних метафізиків сьогодення чи минулого; але вибрані нами уривки, як нам здається, особливо яскраво ілюструють нашу позицію.

запитання та відповідь) не відповідає вимогам, що мають висуватися до логічно правильної мови. Проте вони все ж є осмисленими, оскільки їх можна перекласти правильною мовою, як показує речення ІІА, яке має той самий смисл, що й ІА. Недоцільність форми речення ІА проявляється в тому, що ми з неї, за допомогою граматично бездоганних операцій, можемо перейти до безсмыслених форм речень ІІВ, що взяті з наведеної вище цитати. Ці форми взагалі не можуть бути утворені правильною мовою стовпчика ІІІ. Проте, їхня безсмысленість помітна не одразу, оскільки легко можна обманутися аналогією з осмисленими [230] реченнями ІІВ. Отже, виявлена тут вада нашої мови полягає в тому, що вона, на відміну від логічно правильної мови, дозволяє граматичну тотожність за формою між осмисленими та безсмысленими рядами слів. До кожного речення додається відповідна формула символами логіки; ці формули дозволяють особливо чітко побачити недоцільність аналогії між ІА та ІА і виникнення на її основі безсмыслених утворень ІІВ.

I. Осмислені речення звичайної мови.	II. Виникнення безсмыслених речень з осмислених у звичайній мові.	III. Логічно правильна мова.
А. Що там надворі? <i>Надворі (?)</i> Надворі дощ. <i>Надворі (дощ)</i>	А. Що там надворі? <i>Надворі(?)</i> Надворі ніщо. <i>Надворі (ніщо)</i>	А. Немає нічого (не існує нічого, немає нічого в наявності), що знаходиться надворі. $\sim(\exists x) \bullet \text{Надворі}(x)$
В. Як справи з цим дощем? (тобто, що робить дощ або що ще можна сказати про цей дощ?) <i>?(дощ)</i> 1. Ми знаємо дощ. <i>Знаємо (дощ)</i> 2. Дощ дощить. <i>Дощить (дощ)</i>	В. Як справи з цим ніщо? <i>?(ніщо)</i> 1. «Ми шукаємо ніщо», «Ми знаходимо ніщо», «Ми знаємо ніщо». <i>Знаємо (ніщо)</i> 2. «Ніщо ніщить». <i>Ніщить (ніщо)</i> 3. «Ніщо існує лише тому, що...» <i>Існує (ніщо)</i>	В. <i>Усі ці форми взагалі не можна утворити.</i>

За більш детального розгляду псевдоречень у ІІВ проявляються

ще певні відмінності. Утворення речень (1) просто ґрунтується на помилці, що слово «ніщо» використовується як ім'я предмета, оскільки у звичайній мові його переважно використовують у такій формі для формулювання заперечного речення про існування (див. ІА). Натомість у правильній мові цій же меті слугує не особливе ім'я, а певна логічна форма речення (див. ІІА). У реченні ІІВ 2 додається також щось нове, а саме утворення слова «ніщити», яке не має значення, отже, речення є безсмысленим з двох підстав. Ми раніше пояснювали, що слова метафізики, які не мають значення, зазвичай виникають тому, що слово, яке мало значення, через метафоричне використання в метафізиці цього значення позбавляється. Тут же маємо справу з одним із рідкісних [231] випадків, коли вводиться нове слово, яке з самого початку не має ніякого значення. Речення ІІВ 3 також відкидається з двох підстав. У помилковості використання слова «ніщо» як імені предмета воно збігається з попередніми реченнями Але воно також містить у собі суперечність. Навіть якщо було б допустимо ввести «ніщо» як ім'я або ознаку предмета, в означенні цього предмета заперечувалося б його існування, а в реченні (3) воно знову б приписувалося. Отже, це речення, якщо воно не було б уже безсмысленим, було би суперечливим, тобто безглуздом.

Зважаючи на грубі логічні помилки, які ми знаходимо в реченнях ІІВ, ми могли б зробити припущення, що в цій цитованій роботі слово «ніщо», можливо, має зовсім інше значення, ніж зазвичай. І це припущення ще більше посилюється, коли ми там читаємо, що страх виявляє ніщо, що ніщо саме як таке полягає у страху. Тут слово «ніщо», здається, означає певний емоційний стан, можливо, релігійного характеру або щось, що лежить в основі такого почуття. Якби це мало місце, то згадані логічні помилки в реченнях ІІВ не трапились би. Але початок наведеної на сторінці 128 цитати показує, що таке тлумачення неможливе. З поєднання «тільки» та «і більше ніщо» чітко зрозуміло, що слово «ніщо» тут має звичайне значення логічної частки, яка слугує для вираження заперечного речення про існування. За цим введенням слова «ніщо» безпосередньо сліддує головне питання трактату: «Як справи з цим ніщо?»

Наше занепокоєння щодо того, чи не є наше тлумачення часом неправильним, усе ж повністю зникає, коли ми бачимо, що автор трактату чітко розуміє, що його питання та речення суперечать логіці. «Питання і відповідь щодо ніщо однаково абсурдні (widersinnig). — — Загальновідоме основне правило мислення взагалі, закон несуперечності, загальна «логіка» знімають це питання». Тим гірше для логіки!

Ми повинні скинути її панування: «Якщо сила *розсудку* в царині питань про ніщо і буття руйнується, то це вирішує і долю панування “логіки” в межах філософії. Ідея “Логіки” сама [232] *розчиняється* у вирі більш первинного питання». Але чи погодиться розсудлива наука з виром алогічних запитань? На це в нас уже також є відповідь: «Удавана розсудливість та вищість науки стають смішними, якщо вона не сприймає ніщо всерйоз». Отже, ми знаходимо гарне підтвердження нашої тези; метафізик сам приходиться до висновку, що його питання і відповіді несумісні з логікою та способом мислення науки.

Різниця між нашою тезою і тезою *попередніх антиметафізиків* тепер очевидна. Метафізика не розглядається нами як «лише вигадка» або «казка». Речення казки суперечать не логіці, а тільки досвіду; вони повністю наповнені смислом, хоча і хибні. Метафізика не є «*забобом*»; можна вірити в істині та хибні речення, але не в позбавлені смислу ряди слів. Метафізичні речення також не можна розглядати як «*робочі гіпотези*», оскільки для гіпотези суттєвим є відношення вивідності до (істинних або хибних) емпіричних речень, і саме це відсутнє у псевдоречень.

Покликаючись на так звану *обмеженість людських пізнавальних здібностей*, для порятунку метафізики іноді висувають таке заперечення: хоча метафізичні речення не можуть бути перевірені людиною або будь-якою іншою смертною істотою, але, можливо, їх можна розглядати як припущення про те, як би істота з вищою або навіть досконалою пізнавальною здатністю відповіла на наші запитання, і як припущення вони, принаймні, усе ж матимуть сенс. На це заперечення ми відповімо так. Якщо значення слова неможливо вказати, або ряд слів не складений синтаксично правильно, то питання навіть не виникає. (Подумайте, наприклад, над псевдопитаннями: «Чи є цей стіл бабичим?», «Чи число сім святе?», «Які числа темніші: парні чи непарні?»). Де немає питання, там навіть всезнаюча істота не може відповісти. Наш опонент, можливо, тепер скаже: як зрячий може дати сліпому нове знання, так вища істота може дати нам метафізичне знання, наприклад, чи є видимий світ проявом духу. Тут ми повинні обміркувати, що означає «нове знання». Ми дійсно можемо уявити собі зустріч із тваринами, які [233] повідомляють нам про новий смисл. Якби ці істоти довели нам теорему Ферма, винайшли новий фізичний інструмент або встановили до того невідомий закон природи, то наше знання збагатилося б завдяки їхній допомозі. Адже такі речі ми можемо перевірити, так само як і сліпий може зрозуміти всю фізику (і всі речення зрячого) і перевірити їх. Але якщо зазначені

істоти нам говорять щось, що ми не можемо верифікувати, то ми не можемо це й зрозуміти; для нас немає тут жодного повідомлення, а тільки звучання мови без смислу, хоча і, можливо, з асоціативними уявленнями. Отже, через іншу істоту, незалежно від того, чи вона знає більше, чи менше, чи все, наші знання можуть бути лише кількісно розширені, але не можуть бути додані знання принципово нового типу. Те, що нам невідоме, за допомогою іншого може стати більш відомим; але те, що є для нас незбагненим, безсмысленим, не може стати для нас осмисленим за допомогою іншого, як би багато він не знав. Тому ні Бог, ні диявол не можуть допомогти нам із метафізикою.

6. Безсмысленість усієї метафізики

Усі приклади метафізичних речень, які ми проаналізували, взяті лише з одного трактату. Але результати також стосуються й інших метафізичних систем у подібний, почасти буквальний спосіб. Якщо в тому трактаті схвально цитується речення Гегеля («Чисте буття і чисте ніщо є, отже, одним і тим самим»), то це звернення є цілком виправданим. Метафізика Гегеля має логічно той самий характер, який ми знаходимо в сучасній метафізиці. Те ж саме стосується й інших метафізичних систем, хоча спосіб їхнього використання мови та види логічних помилок можуть більш-менш відрізнятися від розглянутих прикладів.

Немає необхідності наводити тут подальші приклади для аналізу окремих метафізичних речень різних систем. Слід вказати лише на найпоширеніші типи помилок.

Напевно, більшість логічних помилок, допущених у псевдореченнях, обумовлені логічними вадами, які пов'язані з вживанням слова «бути» в нашій мові (і відповідних слів у решті, принаймні більшості, європейських мов). Перша помилка — це двозначність слова «бути»; в одних випадках його використовують як зв'язку перед предикатом [234] («я є голодним»), а в інших — як позначення існування («я є»). Ця помилка погіршується тим, що метафізики часто не усвідомлюють цю двозначність. Друга помилка полягає у формі дієслова в другому значенні, — *існування*. Завдяки дієслівній формі здається, що предикат наявний там, де його немає. Давно вже відомо, що існування не є ознакою (див. Кантове спростування онтологічного доведення існування Бога). Проте тільки сучасна логіка є тут повністю послідовною: вона вводить знак існування в такий синтаксичній формі, що він не може бути віднесений до знаку предмета як предикат, а

лише до самого предиката (пор. наприклад, речення IIIA в таблиці на с. 130). Більшість метафізиків із часів античності спокушались на псевдоречення з дієслівною, а отже, предикативною формою слова «бути», наприклад: «я є», «Бог є».

Приклад цієї помилки ми знаходимо в «*cogito, ergo sum*» Декарта. Ми не будемо зважати на змістовні застереження, які були висунуті проти засновку — а саме, чи є речення «я мислю» адекватним вираженням того стану справ, який мається на увазі, чи, можливо, містить гіпостазування, — і розглядатимемо ці два речення лише з формально-логічного погляду. Тут ми помічаємо дві суттєві логічні помилки. Перша міститься у висновку «я є». Дієслово «бути» тут безперечно вжите у значенні «існування»; оскільки зв'язка не може використовуватись без предиката; адже «я є» Декарта завжди розуміється в цьому смислі. Але тоді це речення порушує вищезазначене логічне правило, що існування може бути висловлене тільки у зв'язку з предикатом, а не у зв'язку з ім'ям (суб'єктом, власним ім'ям). Речення про існування не має форми «а існує» (як тут: «я є», тобто «я існую»), але «існує щось такого чи такого виду». Друга помилка полягає в переході від «я мислю» до «я існую». Якщо з речення « $P(a)$ » (« a має властивість P ») виводиться речення про існування, то це речення може виражати існування тільки щодо предиката P , а не щодо суб'єкта a у засновку. Із «я є європейцем» не випливає «я існую», а тільки — «існує європеєць». Із «я мислю» не випливає «я є», тільки «існує хтось, хто мислить».

Те, що наші мови виражають існування за допомогою дієслова («бути» або «існувати»), ще саме собою не є логічною помилкою, а лише недоцільним, небезпечним. Через дієслівну форму можна дуже легко спокуситися помилковим поглядом, що існування є предикатом; це може призвести до таких логічно викривлених, а відтак позбавлених смислу висловлювань, які ми щойно розглянули. Те саме походження мають такі форми, як «суще», «не-суще», які здавна відігравали велику роль у метафізиці. У логічно правильній [235] мові такі форми взагалі не можна утворити. Виглядає так, що в латинській і німецькій мовах, можливо, під впливом грецького зразка, форми «*ens*» або «*seiend*» («суще») були введені спеціально для використання метафізиками; тож, мову зробили логічно гіршою, хоча гадали, що виправляють недолік.

Інше дуже поширене порушення логічного синтаксису — це так зване «*змішування сфер*» понять. Тоді як раніше зазначена помилка полягає в тому, що знак з непередикативним значенням використовується як предикат, тут предикат використовується хоча як предикат, але предикат іншої «сфери»; відбувається порушення правил так званої «теорії типів». Конструйований приклад для цього — розгляньте вище

речення: «Цезар є просте число». Власні імена та слова на позначення чисел належать до різних логічних сфер, а тому й предикати для осіб (наприклад, «полководець») і чисел (наприклад, «просте число») також належать до різних сфер. Помилка змішування сфер, на відміну від попередньо розглянутого використання у мові дієслова «бути», не належить виключно метафізиці, а дуже часто трапляється в розмовній мові. Але тут це рідко призводить до безсмысленості; багатозначність слів щодо сфер має тут таку природу, що її легко можна усунути.

Приклад: 1. «Цей стіл більший, ніж той». 2. «Висота цього столу більша, ніж висота того столу». Тут слово «більший» у (1) використовується як відношення між предметами, у (2) як відношення між числами, тобто для двох різних синтаксичних категорій. Помилка тут несуттєва; її можна було б виправити, наприклад, якщо написати «більше₁» та «більше₂»; «більше₁» визначається тоді через «більше₂» тим, що форма речення (1) тлумачиться як еквівалентна (2) (і деяким іншим подібним).

Оскільки змішування сфер у розмовній мові не завдає шкоди, звичай на це взагалі не звертають уваги. Хоч це й доцільно для звичайного використання мови, але в метафізиці має згубні наслідки. Тут, спокусившись звичкою з буденної мови, дозволяють собі таке змішування сфер, яке вже не можна перевести в логічно правильну форму, як це можна зробити в буденній мові. Псевдоречення подібного типу можна особливо часто знайти, наприклад, у Гегеля і Гайдеґгера, який разом із багатьма характерними рисами Гегелевої мовленнєвої форми перейняв також деякі її логічні недоліки. (Наприклад, настанови, які мали б стосуватися предметів певного типу, натомість відсилають до настанов [236] цих предметів стосовно «буття» або «тут-буття» або відношень між цими предметами).

Після того, як ми з'ясували, що багато метафізичних речень є безсмысленими, постає питання, чи існує все ж у метафізиці деякий запас осмыслених речень, які залишилися б, коли ми усунемо безсмыслені.

З наших результатів можна було б дійти висновку, що метафізика містить велику небезпеку впасти в безсмысленість, а отже, якщо хтось хоче займатися метафізикою, він повинен намагатися уникати цієї небезпеки. Але насправді не може бути ніяких осмыслених метафізичних речень. Це впливає із завдання, яке метафізика ставить перед собою: вона хоче знайти і представити пізнання, яке недоступне емпіричній науці.

Вище ми зазначили, що смисл речення полягає в методі його перевірки. Речення стверджує лише те, що в ньому може бути перевірено.

Тому речення, якщо воно взагалі щось стверджує, може стверджувати лише емпіричний факт. Про те, що в принципі лежить поза межами досвіду, не можна нічого ні сказати, ні подумати, ні запитати.

(Осмислені) речення поділяються на такі види: по-перше, є речення, які істинні лише в силу своєї форми («тавтології» за Вітгенштейном; вони приблизно відповідають «аналітичним судженням» Канта); вони нічого не говорять про дійсність. До цього виду належать формули логіки й математики; вони самі вони не є висловлюваннями про дійсність, але служать для перетворення таких висловлювань. По-друге, існують заперечення таких речень («*суперечності*»); вони містять суперечність, отже, за своєю формою є хибними. Для всіх інших речень рішення про істинність чи хибність залежить від протокольних речень; отже, вони є (істинними чи хибними) *реченнями про досвід* і належать до царини емпіричної науки. Якщо хочуть утворити речення, яке не належить до цих видів, то воно автоматично стає безсмысленим. Оскільки метафізика не висловлює аналітичні речення і не хоче потрапити до царини емпіричної науки, їй доводиться використовувати слова, для яких не надається ніяких критеріїв, і які відтак є позбавленими значення, або ж так підбирати слова, що мають значення, що вони не утворюють ні аналітичне (або суперечливе) речення, ні емпіричне речення. В обох випадках необхідно утворюються псевдоречення. [237]

Логічний аналіз, таким чином, виносить вирок безсмысленості будь-якому удаваному пізнанню, яке прагне перевищити досвід або вийти за його межі. Цей вирок насамперед стосується будь-якої спекулятивної метафізики, будь-якого удаваного пізнання, що базується на *чистому мисленні* або *чистій інтуїції*, які вважають, що можуть обійтися без досвіду. Але цей вирок стосується також тієї метафізики, яка, відштовхуючись від досвіду, прагне, за допомогою особливих висновків, пізнати те, що лежить поза досвідом або *за його межами* (отже, це стосується, наприклад, невіталістичної тези про «ентелехію», що відбувається в органічних процесах і не може бути досягнута фізично; питання про «сутність причино-наслідкового зв'язку», крім виявлення певних закономірностей слідування одного з іншого; розмов про «річ саму по собі»). Далі вирок стосується будь-якої *філософії цінностей* чи *філософії норм*, будь-якої етики або естетики як нормативної дисципліни. Адже об'єктивна істинність цінності або норми не може (також за поглядами філософів цінностей) бути емпірично перевірена або виведена дедуктивно з емпіричних речень; тому її взагалі не можна висловити (за

допомогою осмисленого речення). Інакше кажучи: або «доброму» і «прекрасному» й іншим предикатам, що використовуються в нормативних науках, надають емпіричні ознаки, або ні. Речення з предикатом подібного роду стане в першому випадку емпіричним судженням про факти, але не ціннісним судженням; у другому випадку воно буде псевдореченням; речення, яке висловлює ціннісне судження, взагалі неможливо утворити.

Вирок безсмысленості зрештою стосується і тих метафізичних напрямів, які зазвичай помилково називають напрямками теорії пізнання, а саме *реалізму* (якщо він хоче сказати більше, ніж емпіричний висновок, що процеси демонструють певну закономірність, що дає можливість застосувати індуктивний метод) і його противників: суб'єктивного *ідеалізму*, соліпсизму, феноменалізму, *позитивізму* (у попередньому смислі).

Але що тоді взагалі залишається для *філософії*, якщо всі речення, які щось означають, мають емпіричну природу й належать до реальної науки? Те, що залишається, — не речення, не теорія, не система, а лише *метод*, а саме метод логічного аналізу. Ми показали вище його застосування в негативному використанні: він слугує тут для усунення слів, які не мають значення, безсмыслених псевдоречень. У його [238] позитивному використанні він застосовується для прояснення осмислених понять і речень, для логічного обґрунтування реальної науки та математики. Зазначене негативне застосування методу є необхідним і важливим у нинішній історичній ситуації. Але більш плідним навіть у теперішній практиці є позитивне застосування; хоча тут ми не маємо змоги більш детально на цьому зупинитися. Саме зазначене завдання логічного аналізу, дослідження засад науки і є тим, що ми розуміємо під «науковою філософією» на противагу метафізиці; саме над цим завданням прагне працювати більшість дописувачів цього журналу.

На запитання про логічний характер речень, які ми отримуємо в результаті логічного аналізу, наприклад, речень цієї та інших робіт із логіки, тут можна відповісти лише в тому сенсі, що ці речення є частково аналітичними, а частково емпіричними. Ці речення про речення та частини речень належать почасти до чистої *металогіки* (наприклад, «послідовність, що складається зі знаку існування та імені предмету, не є реченням»), почасти до описової *металогіки* (наприклад, «ряд слів на певному місці в книзі не має смислу»). *Металогіка* буде розглянута в іншому місці; водночас буде показано, що *металогіка*, яка говорить про речення мови, сама може бути сформульована в цій мові.

7. Метафізика як вираження життєвого почуття

Коли ми кажемо, що речення метафізики абсолютно безсмысленні, що вони нічого не означають, то навіть той, хто суто раціонально погоджується з нашими результатами, усе ж буде відчувати себе дещо спантелеченим: навіщо ж стільки людей різних часів і народів, серед них видатні уми, витрачали стільки зусиль і справжнього запалу на метафізику, якщо вона складається лише з безглуздо нанизаних один на одне слів? І як зрозуміти, що ці твори й донині справляють такий великий вплив на читачів і слухачів, якщо вони є навіть не помилковими, а взагалі нічого не містять? Ці сумніви є слушними, адже метафізика справді щось містить; тільки те, що вона містить, не є теоретичним змістом. (Псевдо)речення метафізики *не слугують для представлення станів справ*, ні існуючих (тоді вони були б істинними реченнями), ні неіснуючих (тоді вони принаймні були б хибними реченнями); вони слугують для *вираження життєвого почуття*. [239]

Можливо, слід припустити, що метафізика походить із *міфу*. Дитина гнівається на «поганий стіл», об який вона вдарилася; первісна людина намагається умилостивити загрозливого демона землетрусу або із вдячністю вшановує божество плодоносного дощу. Тут перед нами персоніфікації природних явищ, які є квазіпоетичним вираженням емоційного ставлення людини до навколишнього середовища. Нащадками міфу виступають, з одного боку, поезія, яка свідомо збагачує та збільшує досягнення міфу для життя, а з іншого — теологія, у якій міф розвивається до системи. У чому ж полягає історична роль метафізики? Можливо, слід бачити в ній заміну теології на рівні систематичного, понятійного мислення. На заміну (нібито) надприродним джерелам пізнання теології тут приходять природні, але (нібито) надемпіричні джерела пізнання. За ближчого розгляду навіть у вбранні, що неодноразово змінювалося, можна впізнати той самий зміст, що і в міфі: ми бачимо, що метафізика також виникає з потреби виразити життєве почуття, настрої, у якому живе людина, емоційно-вольове ставлення до навколишнього середовища, до людей навколо, до завдань, якими вона займається, до долі, яку вона переживає. Це життєве почуття виражається здебільшого несвідомо, в усьому, що людина робить і каже; воно також закарбовується в рисах її обличчя, можливо, навіть у поставі під час ходи. Деякі люди відчують потребу у створенні особливого вираження свого життєвого почуття, у якому воно може бути сприйняте більш концентровано та з більшою силою. Якщо такі люди мистецьки обдаровані, то вони знаходять можливість

висловитися через створення витворів мистецтва. Те, як у стилі та виді твору мистецтва проявляється життєве почуття, уже з'ясовано різними дослідниками (наприклад, Дільтеєм і його учнями). (Тут часто використовується вираз «світогляд»; ми воліємо його уникати через його двозначність, яка розмиває різницю між життєвим почуттям і теорією, що є вирішальним для нашого аналізу). Водночас для нашого розмірковування суттєвим є лише те, що мистецтво є адекватним, а метафізика — неадекватним засобом вираження життєвого почуття. Саме собою, звичайно, не було б нічого поганого у використанні будь-яких засобів вираження. Проте у випадку з [240] метафізикою справа в тому, що через форму своїх творів вона видає себе за те, чим насправді не є. Ця форма полягає в системі речень, які (нібито) перебувають у зв'язках обґрунтування одне до іншого, тобто у формі теорії. У такий спосіб імітується наявність теоретичного змісту, але насправді, як ми бачили, його немає. Не тільки читач, а й сам метафізик перебуває в омані, що в метафізичних реченнях щось висловлюється, описується стан справ. Метафізик вірить, що займається цариною, де йдеться про істинність і хибність. Але насправді він нічого не висловив, а лише виразив щось, як художник. Про те, що метафізик перебуває в цій омані, не можна дізнатися з того, що він використовує мову як засіб вираження та розповідні речення як форму вираження; адже те ж саме робить і лірик, не обманюючись при цьому. Але метафізик наводить аргументи для своїх речень, вимагає погодитися з їхнім змістом, полемізує з метафізиком іншого напрямку, намагаючись спростувати його речення у своїй роботі. Натомість лірик не намагається у своєму вірші спростувати речення з вірша іншого лірика; адже він знає, що знаходиться в царині мистецтва, а не теорії.

Можливо, найчистішим засобом вираження життєвого почуття є музика, оскільки вона найбільш позбавлена всього предметного. Гармонійне життєве почуття, яке метафізик хоче виразити в моністичній системі, більш чітко виражається в музиці Моцарта. А якщо метафізик висловлює своє дуалістично-героїчне життєве почуття в дуалістичній системі, то чи не робить він це, мабуть, тільки тому, що йому бракує здатності Бетховена виразити це життєве почуття адекватним засобом? Метафізики — це музиканти без музичного таланту. Але замість того, щоб, з одного боку, реалізовувати цю схильність у царині науки, а з іншого боку, задовольняти потребу самовираження в мистецтві, метафізик змішує їх і створює конструкцію, яка нічого не дає для пізнання, а для життєвого почуття є недостатньою.

Наше припущення, що метафізика є заміником, хоч і недостатнім,

для мистецтва, здається, підтверджується і тим фактом, [241] що метафізик, який володів, можливо, найсильнішим художнім талантом, а саме Ніцше, найменше піддавався помилці такого змішування. Велика частина його творів має здебільшого емпіричний зміст; тут йдеться, наприклад, про історичний аналіз певних явищ мистецтва або історично-психологічний аналіз моралі. Але у творі, де він найбільше виражає те, що інші виражають через метафізику або етику, а саме в «Заратустрі», він обрав не теоретичну форму, що вводить в оману, а явно форму мистецтва, поезії.

Додаток під час коректури. А втім, я з радістю помітив, що рішуче несприйняття сучасної філософії ніщо було висловлене від імені логіки також й іншими людьми. Оскар Краус у своїй доповіді («Про все і ніщо». Лейпцизьке радіомовлення. 1 травня 1930 року. *Philos. Hefte* 2. S. 140. 1931) робить деякі зауваження щодо історичного розвитку філософії ніщо і говорить про Гайдеггера: «Наука зробила б із себе посміховисько, якби сприйняла це [ніщо] всерйоз... Адже ніщо так не загрожує репутації всієї філософської науки, як відродження цієї філософії нічого та всього». Далі Гільберт у своїй доповіді («Основи елементарної теорії чисел», грудень 1930 року, Філософське товариство Гамбурга; *Math. Ann.* 104, S. 485. 1931) робить таке зауваження, не називаючи ім'я Гайдеггера: «В одній з недавніх філософських лекцій зустрічається речення: "Ніщо — це абсолютне заперечення всезагальності сущого". Це речення повчальне тому, що воно, незважаючи на його лаконічність, ілюструє усі головні порушення основних положень, висунутих у моїй теорії доведень».

*Переклад з німецької О.Є. Оліфер та Н.П. Козаченко.
Наукова редакція Я.В. Шрамка.*

Надійшла до редакції 1 вересня 2023 р.

 <https://doi.org/10.31812/apm.7695>